

Nagy Noémi*

EU KONFORM-E A LETT OKTATÁSI REFORM? MEGJEGYZÉSEK A BORISS CILEVIČS ÜGY MARGÓJÁRA

1 Bevezetés

Mivel a nyelvhasználat szabályozása szorosan kapcsolódik az állami szuverenitáshoz és a nemzeti identitáshoz, ezért a nyelvi kérdés a legtöbb országban társadalmilag és politikailag is igen érzékeny területnek számít, nem ritkán csoportközi konfliktusok forrásaként és biztonságpolitikai összefüggésben jelenik meg.¹ Nem véletlen, hogy mind az Európai Unió Bírósága, mind az Emberi Jogok Európai Bírósága következetesen óvatos, diplomatikus és pragmatikus megközelítést alkalmaznak az államok nyelvi rezsimjeinek megítélésével kapcsolatban, különösen akkor, ha az uniós jog/nemzetközi jog tagállamokra rótt kötelezettségeiről van szó.²

Ami az EU-t illeti, a Bíróság fenti megközelítésére példa az UTECA-ügy, ahol az uniós joggal összeegyeztethetőnek találta azt a nemzeti

* Egyetemi docens, Nemzeti Közszerológati Egyetem, Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar, Nemzetközi Jogi Tanszék, 1083 Budapest, Ludovika tér 2., nagynoemi@uni-nke.hu.

¹ Lásd hozzá: Cserniczkó István: A nyelvi és politikai szuverenitás összefüggéseiről – szláv nyelvek példája alapján. In: Nagy Noémi (szerk.): *Nemzetiségi-nyelvi szuverenitás a hosszú 19. században*. Budapest: Gondolat Kiadó. 2020, 41-65.; Uő: Nyelvi (emberi) jogok, jogsértések és biztonságpolitika összefüggései Oroszország Ukrajna elleni háborúja tükrében. In: *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 24(2). 2022, 3–30. Vö. Kokott főtanácsnok Olaszország kontra Bizottság ügyre vonatkozó indítványa. *Európai Unió Bírósága*, C-566/10 P, ECLI:EU:C:2012:368, 2. pont.

² Lásd hozzá: Nagy Noémi: Language rights as a sine qua non of democracy – a comparative overview of the jurisprudence of the European Court of Human Rights and the Court of Justice of the European Union. In: *Central and Eastern European Legal Studies* (2). 2018, 247-269.; Uő: „Nesze semmi, fogd meg jól” – A nemzeti kisebbségek nyelvi jogainak védelme az Emberi Jogok Európai Bizottságának és Bíróságának joggyakorlatában. In: *Pro Minoritate* 30(3). 2020, 3-19. Vö. Bobek főtanácsnok UH v. An tAire Talmhaíochta, Bia agus Mara és társai ügyre vonatkozó indítványa. *Európai Unió Bírósága*, C-64/20, 2021. január 14., ECLI:EU:C:2021:14, 74. pont.

jogszabályt, amely előírta a televíziós műsorszolgáltatóknak, hogy bevételeik meghatározott hányadát olyan európai játék- és tévéfilmek finanszírozására fordítsák, amelyek az érintett tagállam hivatalos nyelvén készültek.³ A taláros testület szerint az uniós jog azt sem zárja ki, hogy a nemzeti hatóságok megtagadják a születési és házassági anyakönyvi kivonatban szereplő vezeték- és utónév átírását azon az alapon, hogy a nemzeti szabályozás értelmében a természetes személyek nevét ezekbe az okmányokba a hivatalos nyelv szerinti írásmódnak megfelelő alakban kell bejegyezni.⁴ A Bíróság következetes álláspontja szerint egy tagállam hivatalos nyelvének védelme indokolhatja a belső piaci alapszabadságoktól való eltérést, és az e célból elfogadott nemzeti intézkedések csak akkor sértenek uniós jogot, ha a célhoz képest aránytalannak és ekként diszkriminatívnak minősülnek.⁵

A fenti tendenciába illeszkedik Emiliou főtanácsnoknak a Boriss Cilevičs ügyben, a lett oktatási reformfolyamat kontextusában 2022 tavaszán született indítványa is.⁶ Jelen tanulmány a balti államok és különösen Lettország kisebbség- és nyelvpolitikájának áttekintése után a lett kisebbségi oktatás helyzetét és a nagy port kavart legfrissebb reformokat mutatja be, majd az említett főtanácsnoki indítvány elemzése alapján és a vonatkozó uniós esetjog tükrében megkísérli megjósolni az Európai Unió Bíróságának döntését.

³ UTECA v. Administración General del Estado, a Bíróság (második tanács) 2009. március 5-i ítélete, C-222/07, ECLI:EU:C:2009:124.

⁴ Runevič-Vardyn és Wardyn v. Vilniaus miesto savivaldybės administracija és társai, a Bíróság (második tanács) 2011. május 12-i ítélete, C-391/09, ECLI:EU:C:2011:291.

⁵ A Bíróság (nagytanács) vonatkozó ítélete a kézirat lezárása után két héttel született meg: Boriss Cilevičs és társai kontra Latvijai Republikas Saeima, a Bíróság (nagytanács) 2022. szeptember 7-i ítélete, C-391/20, ECLI:EU:C:2022:638.; New Valmar BVBA v. Global Pharmacies Partner Health Srl, a Bíróság (nagytanács) 2016. június 21-i ítélete, C-15/15, ECLI:EU:C:2016:464. Vö. Láncoș Petra Lea: A nyelvi diszkrimináció tilalma az Európai Bíróság és a Törvényszék joggyakorlatában. In: *Jogelméleti Szemle* (3). 2012, 30–52.

⁶ Emiliou főtanácsnok Boriss Cilevičs és társai ügyre vonatkozó indítványa. *Európai Unió Bírósága*, C-391/20, 2022. március 8., ECLI:EU:C:2022:166.

2 A Szovjetunió öröksége: kisebbség- és nyelvpolitika a balti államokban

A II. világháború előtt politikai és gazdasági értelemben is önálló balti államok 1940/44-es szovjet megszállása után megindult erőszakos betelepítés (oroszosítás) és a helyi lakosság deportálása⁷ jelentősen átalakította a térség etnikai összetételét. Mindhárom balti államban magas a betelepült lakosság aránya (20-40%), és az orosz kisebbség társadalmi integrációja a mai napig komoly konfliktusforrás,⁸ különösen Lettországból és Észtországból.⁹ (Litvániában inkább a lengyelekre tekintenek biztonsági kockázatként.¹⁰)

Mivel a balti államok a szovjet blokk közép-európai államaival szemben nem tudták kialakítani viszonylagos önállóságukat, az 1990-91-es rendszerváltást követően a politikai függetlenség visszaszerzése elsőrendű szempont volt.¹¹ Ennek fontos elemét képezte egyrészt a nemzetközi szervezetekhez való csatlakozás (az ENSZ-hez már 1991 szeptemberében, az Európai Unióhoz és a NATO-hoz 2004-ben), másrészt az identitáspolitika: az észt, lett és litván nemzet Oroszor-

⁷ Kőszegi Margit – Berki Márton – Barta Géza: A liminalitás terei és idői az európai posztsovjét térben az orosz és szovjet expanziós törekvések tükrében. In: *Tér és Társadalom* 32(4). 2018, 42-43.

⁸ Hajnal Béla: A balti országok átalakulása a rendszerváltozás első szakaszában – miért Észtország a legsikeresebb? In: *Competitio* 4(1). 2005, 135.

⁹ Észtország és Lettország 30-45%-os orosznyelvű (orosz, ukrán, fehérorosz) népességének nagyobbik része a szovjet uralom idején betelepített szakmunkás, értelmiségi és katonatiszti városlakó réteghez tartozik. Sokuk a mai napig hontalan, mert nem tudnak vagy nem akarnak megfelelni a szigorú állampolgársági feltételeknek, még az európai uniós csatlakozási kritériumoknak köszönhető jogszabályi enyhítéseket követően sem. Arday Lajos: Kisebbségek, kisebbségpolitikák Kelet-Közép Európában. In: *International Relations Quarterly* 1(2). 2010, 4.

¹⁰ Litvánia lakosságának 10%-a orosz nyelvű, 7%-a lengyel. A főváros, Vilnius/Wilno lengyel-zsidó népességével 1939-ig Lengyelországhoz tartozott; lakosságának 20%-a máig lengyel, s környéke is lengyel többségű. Arday 2010, i. m. 4. Lásd hozzá: Lagzi Gábor: A litvániai lengyel kisebbség az 1989-et követő időszakban. In: *Pro Minoritate* 15(2). 2010, 162-182.

¹¹ Mező Júlia – Bagi Ágnes: Gyors felzárkózás megszakításokkal – a balti államok válságkezelése. In: Farkas Beáta – Voszka Éva – Mező Júlia (szerk.): *Válság és válságkezelés az Európai Unió kohéziós országában*. Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar, Műhelytanulmányok, 2012/1, 71.

szághoz, az orosz kisebbséghez és a Nyugathoz fűződő viszonyának újrafogalmazása.¹² Mindezt értelemszerűen határozta meg a szovjet időszak öröksége: a megszálló hatalommal és a helyi orosz lakossággal szembeni rendkívül erős negatív attitűd. „A nemzeti létben, illetve az ennek manifesztumaként ismét létező önálló államterületen a bevándorlók jelenlétét idegen testként kezelték, aminek kifejezése végül az állampolgárság kérdésében csúcspontot ért el.”¹³ Észtország és Lettország az 1990-es évek elején közismerten szűkkeblű állampolgársági törvényeket fogadott el, melyek értelmében automatikusan csak az 1940 előtti lakosok és leszármazottaik kaptak állampolgárságot, a szovjet megszállás idején betelepült oroszok és más kisebbségek tagjai azonban nem.¹⁴ Emellett mindkét ország szigorú feltételekhez kötötte az állampolgárság elnyerését, amelyeket ugyan az EU nyomására valamelyest enyhítettek, ennek ellenére Lettország lakóinak 10.4%-a (217 000 fő) még 2017-ben sem rendelkezett lett állampolgársággal,¹⁵ Észtországban pedig 2019-ben a lakosság 5.5%-ának (77 878 főnek) nem volt észt állampolgársága.¹⁶

Az identitáspolitizálás a mai napig kulcsszerepet játszik a balti államokban, és többek között a hivatalos (nemzeti, állam-) nyelv pozícióját erősítő, a kisebbségi nyelvhasználatot jelentősen korlátozó nyelvpolitikában ölt testet. A lett alkotmány szerint a Lett Köztársaság hivatalos nyelve a lett, ugyanakkor a kisebbségekhez tartozó személyeknek joguk van nyelvük, valamint etnikai és kulturális identitásuk

¹² Greskovits Béla – Dorothee Bohle: A transznacionális kapitalizmus változatai Kelet-Közép Európában. In: *Politikatudományi Szemle* 16(2). 2007, 15.

¹³ Kőszegi-Berki-Barta 2018, i. m. 43.

¹⁴ Lásd hozzá: Ambrus Mónika: Lettország – állampolgárnak lenni vagy nem (állampolgárnak) lenni? In: *Külgügyi Szemle* 3(3-4). 2004, 31-41.; Ölveczky Anna: A Lett Köztársaság állampolgársági politikája 1989-2009. In: *Pro Minoritate* 15(2). 2010, 137-161.

¹⁵ Venice Commission: Opinion no. 975/2020 on the recent amendments to the Legislation on Education in Minority Languages, Latvia, 18 June 2020, 11. pont [online]. Letöltés helye: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2020\)012-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2020)012-e), letöltés ideje: 2022.08.24.

¹⁶ Estonia's Fifth Report on the Implementation of the Council of Europe Framework Convention for the Protection of National Minorities, 1 November 2019, ACFC/SR/V(2019)014, 16. pont.

megőrzéséhez és fejlesztéséhez.¹⁷ Ehhez képest az 1999-ben elfogadott, ma is hatályos nyelvtörvény szerint a letten és a líven kívül minden egyéb, Lettországbán használatos nyelv idegen nyelvnek (a „latgal írott nyelv” pedig a lett történelmi változatának) minősül,¹⁸ miközben a hivatalos kommunikáció (államigazgatás, önkormányzati igazgatás, igazságszolgáltatás) nyelve teljes egészében az államnyelv, melynek ismeretét és használatát a magánszférában dolgozóktól is megköve-lik.¹⁹ A helységneveket kizárólag lett és Livóniában lív nyelven lehet megjeleníteni,²⁰ és a személynevek is csak az államnyelv normáinak megfelelően szerepelhetnek a hivatalos okmányokban (azaz latin be-tűs írásmóddal).²¹ A nyelvhasználat szabályozása igen hasonló képet mutat Észtországban és Litvániaiban is.²²

Mindez persze szöges ellentétben áll a balti államok nemzetközi jogi vállalásaival. Noha a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartájának egyikük sem részese, 1995-ben mindhárman aláírták a Nemzeti Kisebbségek Védelméről szóló Keretegyezményt, amely

¹⁷ Constitution of the Republic of Latvia, 4. és 114. cikk [online]. Letöltés helye: <https://likumi.lv/ta/en/en/id/57980>, letöltés ideje: 2022.08.24.

¹⁸ Official Language Law [of Latvia], 21 December 1999, *Latvijas Vēstnesis*, 428/433, 3(4) és 5. cikkek [online]. Letöltés helye: <https://likumi.lv/ta/en/en/id/14740-official-language-law>, letöltés ideje: 2022.08.24.

¹⁹ *Uo.* 6–13. cikkek.

²⁰ *Uo.* 18. cikk.

²¹ *Uo.* 19. cikk. Az Emberi Jogok Európai Bírósága szerint „minden Szerződő Állam szabadon előírhatja és szabályozhatja hivatalos nyelvének vagy nyelveinek használatát a személyazonosító okmányokban és más hivatalos dokumentumokban”, adott esetben pedig legitim célt szolgál az a jogszabály, amely a lett nyelv helyesírási szabályai szerint, fonetikus átírással rendelte bejegyezni a lett állampolgárságú kérelmező házasságkötése után felvett, német vezetéknevét az útlevelebe (így lett Mentzenből Mencena). *Mentzen v. Latvia*, European Court of Human Rights, application no. 71074/01, decision on admissibility of 7 December 2004, B.2 (b). Vö. *Kuharec alias Kuhareca c. Lettonie*, Cour européenne des Droits de l’Homme, requête no. 71557/01, décision sur la recevabilité, 7 décembre 2004. A személynevekre vonatkozó, hasonlóan kirekesztő litván gyakorlatot az Európai Unió Bírósága is jóváhagyta: *Runevič-Var-dyn* ügy 2011, *i.m.*

²² Bartóky-Gönczy Balázs: Államnyelvek Európában. In: *Kisebbségkutatás* 19(4). 2010, 606–613.; Lagzi Gábor: *Kisebbségi kérdés, nemzeti kisebbségek Észtországban, Lettországbán és Litvániaiban a rendszerváltást követő időszakban*. Budapest: Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány, 2008, 9, 12–14, 25–28, 46–47, 52–53.

szintén tartalmaz a kisebbségi nyelvhasználatra vonatkozó kötelezettségeket. A szerződés Észtországban 1998-ban, Litvániában 2000-ben, Lettországra pedig 2005-ben lépett hatályba.²³ A Keretegyezmény végrehajtását felügyelő független szakértői testület, a Tanácsadó Bizottság mindeközéig három véleményt fogadott el Lettországról, négyet Litvániáról, illetve ötöt Észtországról,²⁴ és mindegyikben helytelenítette a korlátozó nyelvi jogi szabályozást. Az Észtországra vonatkozó legfrissebb véleményből például kiderül, hogy az állam továbbra sem veszi figyelembe a Tanácsadó Bizottság korábbi ajánlásait: sem a helyi hatóságokkal való anyanyelvi kommunikáció jogának elismerése, illetve a rendkívül magas küszöbértékek leszállítása, sem a helynevek kisebbségi nyelvű megjelenítése tekintetében.²⁵ A Litvániáról szóló utolsó vélemény kiemeli, hogy az átfogó jogi keret hiánya továbbra is akadályozza a Keretegyezményben foglalt számos fontos nyelvi jog érvényesülését, különösen a hivatalos dokumentumokban szereplő személynevek helyesírása és a kisebbségi nyelvek topográfiai jelzéseken való használata tekintetében.²⁶ A Lettországra vonatkozó 2018-as értékelés különös aggodalommal figyeli a lett nyelv közéletbeli túlsúlyát biztosító intézkedéseket:

„Az egyre szigorúbb készségkövetelmények gyakorlatilag minden szakmára vonatkoznak, ami hátrányosan érinti a lett nyelv nem anyanyelvi beszélői – különösen a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek – lehetőségeit számos nyilvános pozíció betöltésénél. Egyedül a lett nyelv engedélyezett a közigazgatási

²³ Council of Europe: Chart of signatures and ratifications of Treaty 157 [online]. Letöltés helye: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=signatures-by-treaty&treaty-num=157>, letöltés ideje: 2022.08.24.

²⁴ Council of Europe: Country-specific monitoring of the implementation of the Framework Convention for the Protection of National Minorities [online]. Letöltés helye: <https://www.coe.int/en/web/minorities/country-specific-monitoring>, letöltés ideje: 2022.08.24.

²⁵ Advisory Committee on the Framework Convention for the Protection of National Minorities [a továbbiakban: ACFC]: Fifth Opinion on Estonia, 3 February 2022, ACFC/OP/V(2021)5, 1. és 9. pont.

²⁶ ACFC: Fourth Opinion on Lithuania, 30 May 2018, ACFC/OP/IV(2018)004, 1.

hatóságokkal való kapcsolattartásban, a topográfiai jelzéseken és egyéb feliratokon, valamint a személyazonosító okmányokban. Nyelvismereti követelményeket alkalmaznak a megválasztott önkormányzati képviselők mandátumának megszüntetéséhez.”²⁷

A balti államok nyelvi rezsimje számos egyéb nemzetközi fórum napirendjén szerepel, általában negatív előjelű értékeléssel.²⁸

²⁷ ACFC: Third Opinion on Latvia, 23 February 2018, ACFC/OP/III(2018)001REV, 1-2. Az önkormányzati képviselők mandátuma megszüntetésének kérdését nemrég az ENSZ Emberi Jogi Bizottsága is tárgyalta Ivans Baranovs, Balvi város ex-képviselőjének panasa nyomán. Az orosz anyanyelvű képviselő mandátumát azt követően szüntették meg, hogy nem tudta letenni az előírt lett nyelvvizsgát. A Bizottság úgy találta, hogy a kifogásolt nyelvi követelmény megkülönböztetés nélkül mindenkire vonatkozik, és önmagában az a tény, hogy teljesítése a lett anyanyelvű képviselők számára kevésbé megterhelő, nem minősül diszkriminatív bánásmódnak mindaddig, amíg előírását objektív és ésszerű indokok igazolják. Jelen esetben a Bizottság meglegedett azzal, hogy a képviselői mandátum visszavonásáról szóló döntést jogszabály írta elő, és az a közintézmények normális működésének biztosítása érdekében szükséges. UN Human Rights Committee: Views adopted by the Committee under article 5 (4) of the Optional Protocol, concerning communication No. 3021/2017, 10 February 2022, CCPR/C/133/D/3021/2017, 8.4-8.5. pont [online]. Letöltés helye: <https://digitallibrary.un.org/record/3965464>, letöltés ideje: 2022.08.24.

²⁸ Lásd például: Venice Commission: Opinion no. 237/2003 on the Draft Law on Amendments to the Law on National Minorities in Lithuania, 29 September 2003, 12-17. pont [online]. Letöltés helye: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2003\)013-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2003)013-e), letöltés ideje: 2022.08.24.; UN Human Rights Council [a továbbiakban: UNHCR]: Report of the Working Group of the UPR on Estonia, 12 April 2016, A/HRC/32/7, 123.44 és 123.50. pont; UNHCR: Report of the Working Group of the UPR on Latvia, 14 April 2016, A/HRC/32/15, 118.8, 121.2. és 121.3. pont; UNHCR: Report of the Working Group of the UPR on Lithuania, 27 December 2016, A/HRC/34/9, 100.161. pont; (A UPR jelentések online elérhetők: <https://www.ohchr.org/en/hr-bodies/upr/documentation>, letöltés ideje: 2022.08.24.) OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights: 2017 Human Dimension Implementation Meeting, Consolidated Summary, 11-22 September 2017, 9, 44-48, 99, 155 [online]. Letöltés helye: <https://www.osce.org/odihr/365486?download=true>, letöltés ideje: 2022.08.24.; UN Human Rights Committee: Concluding observations on the fourth periodic report of Estonia, 18 April 2019, CCPR/C/EST/CO/4, 37-38. pont [online]. Letöltés helye: <https://digitallibrary.un.org/record/3860342>, letöltés ideje: 2022.08.24.; UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights: Concluding observations on the third periodic report of Estonia, 27 March 2019, E/C.12/EST/CO/3, 50-51. pont [online]. Letöltés helye: <https://digitallibrary.un.org/record/3798153>, letöltés ideje: 2022.08.24.

3 Kisebbségi oktatás Lettországbán

A hivatali kommunikációnál némiképp rózsásabb képet mutat a kisebbségi nyelvek oktatásbeli helyzete a balti államokban, legalábbis az utóbbi évekig így volt. Ami Lettországot illeti, az oktatási helyzet vizsgálata előtt érdemes felidézni a népesség etnikai-nyelvi összetételére vonatkozó legfrissebb adatokat. A 2021. évi népszámlálás szerint az ország 1.9 milliós lakosságának 62.7 %-át lettek, 24.5%-át oroszok, illetve egyéb kisebbségi csoportok (3.1% fehérorosz, 2.2% ukrán, 1.% lengyel, 1.1% litván népesség) alkották.²⁹ A nyelvhasználat tekintetében az adatok némiképp eltérnek, hiszen az etnikai összetételhez képest magasabb, 36% az orosz anyanyelvűek aránya és alacsonyabb, 60.8% a lett anyanyelvűeké.³⁰

Lettországban a függetlenség elnyerése után a korábbi párhuzamos (szegregált), lett és orosz nyelvű iskolahálózat megmaradt, illetve egyéb kisebbségi iskolákkal bővült. Az Európai Bizottság felmérése szerint 2006-ban körülbelül 300 (az általános és középfokú oktatási intézmények 33%-a) orosz nyelvű iskola működött a fehérorosz, ukrán, lengyel, német és héber nyelvű oktatási intézmények mellett,³¹ azonban a kisebbségi nyelvű iskolák/osztályok és a kisebbségi nyelven tanulók száma, az oktatáspolitikai irányvonalnak megfelelően, folyamatosan csökken.

Már az első, 1992-ben elfogadott nyelvtörvényben megkövetelték a lett nyelv ismeretét minden iskolatípusban, valamint a lett oktatási nyelv használatát az államilag finanszírozott felsőoktatási intézményekben a második tanévtől.³² (Az 1999/2000-es tanévtől már az

²⁹ Central Statistical Bureau of Latvia: *Latvia. Statistics in Brief 2022*. Riga, 2002, 11 [online]. Letöltés helye: <https://stat.gov.lv/en/statistics-themes/economy/national-accounts/publications-and-infographics/10929-latvia-statistics>, letöltés ideje: 2022.08.25. Vö. a 2011-es adatokkal: 62.1% lett, 26.9% orosz, 3.3% fehérorosz, 2.2% ukrán, 2.2% lengyel, 1.2% litván. Közli: Venice Commission: Opinion no. 975/2020, *i. m.* 10. pont.

³⁰ 2017-es statisztikai adatok. Közli: Venice Commission: Opinion no. 975/2020, *i. m.* 11. pont.

³¹ Bartóky-Gönczy 2010, *i.m.* 609.

³² Latvijas Republikas Likums Par grozījumiem un papildinājumiem Latvijas Pa-

első évben is.³³⁾ A kormány hosszú távú nyelvvoktatási programok kidolgozásával ösztönözte a lett nyelv elsajátítását. 1994 és 1995 között az ENSZ Fejlesztési Programjának a segítségével létrehozták a Lett Nyelvtanulás Nemzeti Programot, amelynek célja az volt, hogy teljesen új módszertanra alapozva, új tankönyvekkel, felkészült nyelvtanárokkal tíz év leforgása alatt 180 000 felnőtt és 180 000 diák lett nyelvi kompetenciáit építsék ki.³⁴ Az 1998-as oktatási törvény a 1999/2000-es tanévtől kezdődően a kisebbségi iskolákban bevezette a kétnyelvű oktatást, a hatalmas tiltakozási hullám közepette elfogadott 2004-es módosítás értelmében pedig 2004 szeptemberétől a középiskolák felső osztályaiban a tanórák legfeljebb 40%-át lehet kisebbségi nyelven tanítani. E rendelkezés alkotmányosságát a lett Alkotmánybíróság is megerősítette.³⁵

2018-ban újabb oktatási reformhullám kavarta fel a kedélyeket. A kormány megállapodását és a *Saeima* (lett parlament) jóváhagyását követően az államfő 2018 áprilisában bejelentette,³⁶ hogy a 2021-22-es tanévig a kisebbségi középiskoláknak (10-12. évfolyam) fokozatosan át kell állniuk a kizárólagos lett tanítási nyelvre, az általános iskolákban pedig növelni kell a lett nyelven oktatott tantárgyak arányát (legalább 50%-ra az 1-6. évfolyamon és 80%-ra a 7-9. évfolyamon). Az anyanyelvet, irodalmat, valamint a kisebbségi kultúrát és történelmet továbbra is lehet kisebbségi nyelven tanítani. A reformok az óvodai nevelést is érintették, ahol ötéves kortól a lett nyelv a kommunikáció fő eszköze.

domju Sociālistiskās Republikas Valodu likumā [A Lett Köztársaság törvénye a Lett Szovjet Szocialista Köztársaság nyelvtörvényének módosításairól és kiegészítéseiről], 1992. március 31., 11-12. cikk. [online]. Letöltés helye: <http://www.vvk.lv/index.php?sadala=135&id=165>, letöltés ideje: 2022.08.24.

³³ Vö. Education Law [of Latvia], 29 October 1998, *Latvijas Vēstnesis*, 343/344, 8. cikk [online]. Letöltés helye: <https://likumi.lv/ta/en/en/id/50759-education-law>, letöltés ideje: 2022.08.25.

³⁴ Ölveczky 2010, *i.m.* 154.

³⁵ Lagzi 2008, *i.m.* 32-33.; Ölveczky 2010, *i.m.* 155-156.; ACFC: [First] Opinion on Latvia, 9 October 2008, ACFC/OP/I(2008)002, 138-140. pont.

³⁶ President announces amendments for gradual transition to education in Latvian language. *Baltic News Network*, 3 April 2018 [online]. Letöltés helye: <https://bnn-news.com/president-announces-amendments-for-gradual-transition-to-education-in-latvian-language-182695>, letöltés ideje: 2022.08.25.

Az oktatási minisztérium többek között azzal indokolta a szigorítások szükségességét, hogy a „Nyelvi helyzet Lettországbán: 2010-2015” c. jelentés adatai alapján a kisebbségi fiatalok 22%-ának igen gyenge a lett nyelvtudása,³⁷ és egyébként is, a nemzetközi jog rendelkezései „nem teremtenek alanyi jogot az olyan nyelven folyó oktatáshoz, amely nem a hivatalos államnyelv (azaz etnikai kisebbségi nyelven)”.³⁸

Míg az új szabályozást az orosz kisebbség felháborodással,³⁹ a nemzetközi közösség pedig aggodalommal fogadta,⁴⁰ az Alkotmánybíróság 2019-ben és 2020-ban hozott három határozatában⁴¹ jóváhagyta:

„[A]z állam által kialakított oktatási rendszer az állami és önkormányzati oktatási intézményekben olyan tantervet irányoz elő, amely biztosítja az etnikai kisebbség nyelve elsajátításának lehetőségét, valamint az etnikai kisebbségek kultúrájának és identitásának megőrzését, egyúttal egyenlő esélyeket teremt az etnikai kisebbségekhez tartozó tanulók számára ahhoz, hogy a lett tár-

³⁷ Ministry of Education and Science, Republic of Latvia: Discover the important facts regarding the transition to studying in the state language, 2018.01.24. [online]. Letöltés helye: <https://www.izm.gov.lv/en/article/discover-important-facts-regarding-transition-studying-state-language>, letöltés ideje: 2022.08.25.

³⁸ Fourth Report on the Implementation of the Framework Convention for the Protection of National Minorities by the Republic of Latvia, 27 October 2021, ACFC/SR/IV(2021)002, 113. pont.

³⁹ Latvia's school language reform irks Russian minority. *EURACTIV*, 2018.06.25. [online]. Letöltés helye: <https://www.euractiv.com/section/languages-culture/news/in-latvia-school-language-reform-irks-russian-minority/>, letöltés ideje: 2022.08.25.

⁴⁰ UN: Letter of the Special Rapporteur on the right to education, the Special Rapporteur on the promotion and protection of the right to freedom of opinion and expression, and the Special Rapporteur on minority issues, 26 January 2018, OL LVA 1/2018 [online]. Letöltés helye: <https://spcommreports.ohchr.org/TMResultsBase/DownloadPublicCommunicationFile?gId=23588>, letöltés ideje: 2022.08.25.; UN Committee on the Elimination of Racial Discrimination: Concluding observations on the combined sixth to twelfth periodic reports of Latvia, 25 September 2018, CERD/C/LVA/CO/6-12, 16-17. pont [online]. Letöltés helye: <https://digitallibrary.un.org/record/1643753>, letöltés ideje: 2022.08.25.; ACFC: Third Opinion on Latvia, *i.m.*, 151-152. pont.

⁴¹ Constitutional Court of the Republic of Latvia: Judgment of 23 April 2019, Case No. 2018-12-01; Judgment of 13 November 2019, Case No. 2018-22-01; Judgment of 19 June 2020, Case No. 2019-20-03 [online]. Letöltés helye: <https://www.satv.tiesas.gov.lv/en/cases/>, letöltés ideje: 2022.08.25.

sadalom teljes jogú tagjaivá váljanak. A vitatott normák az etnikai kisebbségekhez tartozó tanulók nyelvi, etnikai és kulturális különbözőségük ápolásának lehetőségeit sem korlátozzák.⁴²

Az oktatási reformok sora azonban nem állt meg a középiskoláknál: a 2018. június 21-én elfogadott törvénymódosítás az állami felsőoktatási intézményekre vonatkozó nyelvi korlátozásokat a magánegyetemekre és főiskolákra is kiterjesztette, azaz a felsőoktatás az állami és magán intézményekben is csak lettül, illetve bizonyos feltételek fennállása esetén az Európai Unió valamelyik hivatalos nyelvén folyhat (kivéve a nyelvi és kulturális képzéseket, a megfelelő minősítés birtokában). Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy a magán felsőoktatási intézmények 2019. szeptember 1-jétől nem vehetnek fel új hallgatókat a nem uniós hivatalos nyelven (azaz például oroszul) oktatott képzési programokba, a folyamatban lévő programokat pedig 2022. december 31-ig be kell fejezniük. A törvénymódosítást az ellenzéki Szociáldemokrata Párt, valamint több egyetem és civil szervezet vezetője is ellenezte.⁴³

Az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlésének Esélyegyenlőségi és Megkülönböztetés-mentességi Bizottsága felkérésére a Velencei Bizottság részletesen foglalkozott a lett oktatási reformokkal. A Bizottság szerint az államnyelv ismeretének erősítése kétségtelenül legitim célt szolgál, és e cél elérésére alkalmas lehet a lett nyelv növekvő arányú bevezetése a kisebbségi iskolákba.⁴⁴ Az intézkedések arányosságával kapcsolatban azonban voltak fenntartásai az óvodai nevelést, a középfokú oktatást, valamint a magánintézményekre vonatkozó szabályokat illetően.⁴⁵ Ehhez képest a lett külügyminisztérium honlapján úgy mutatta be a véleményt, mint ami egyöntetűen pozitívan értékeli

⁴² Constitutional Court of the Republic of Latvia: Judgment of 23 April 2019, *i.m.* 73.

⁴³ Controversial changes prohibiting education in Russian language approved in Latvia. *Baltic News Network*, 4 July 2018 [online]. Letöltés helye: <https://bnn-news.com/controversial-changes-prohibiting-education-in-russian-language-approved-in-latvia-187342>, letöltés ideje: 2022.08.25.

⁴⁴ Venice Commission: Opinion no. 975/2020, *i. m.* 65–68, 74, 116, 119–120. pont.

⁴⁵ *Uo.* 86–87, 91–96, 99–100. pont.

az oktatási reformokat, említést sem téve a Bizottság kritikai megjegyzéseiről és ajánlásairól.⁴⁶

Ami mármost a magán felsőoktatási intézmények kötelező tanítási nyelvét illeti, az erre vonatkozó korábbi terveket a Keretegyezmény Tanácsadó Bizottsága már 2008-as véleményében helytelenítette⁴⁷ – és a megvalósult reformokra minden bizonnyal a negyedik, még el nem készült jelentésében is hasonló előjellel fog reflektálni. A szabályozás ezúttal nem jutott át a lett Alkotmánybíróság (AB) szűrőjén sem, amelynek eljárását húsz parlamenti képviselő, köztük Boriss Cilevičs⁴⁸ kezdeményezte. A taláros testület a felsőoktatási intézményekről szóló törvény új rendelkezései közül kettőt alkotmányellenesnek nyilvánított,⁴⁹ majd előzetes döntéshozatali eljárás keretében az Európai Unió Bíróságához (EUB) fordult.⁵⁰ Az Alkotmánybíróság sajátos megoldással úgy választotta ketté az ügyet, hogy a felsőoktatási törvény vitatott rendelkezéseinek alkotmányosságát az oktatáshoz való jog tekintetében elbírálta, de a tulajdonhoz való jog esetleges sérelmének vizsgálatát – ugyanazon rendelkezések vonatkozásában – az EUB döntéséig felfüggesztette, mivel az összefüggésben áll az uniós jogban

⁴⁶ Ministry of Foreign Affairs, Republic of Latvia: The Venice Commission of the Council of Europe positively assesses the education reform, 2020.06.19. [online]. Letöltés helye: <https://www.mfa.gov.lv/en/article/venice-commission-council-europe-positively-assesses-education-reform>, letöltés ideje: 2022.08.25.

⁴⁷ ACFC: First Opinion on Latvia, *i. m.* 148–150. A Tanácsadó Bizottság szerint a hatóságok által a tervezett intézkedések alátámasztására felhozott érvek nem elégségesek a magánszférába történő ilyen mértékű beavatkozás igazolására.

⁴⁸ 2018 óta lett parlamenti képviselő, a Harmónia Szociáldemokrata Párt tagja, 2004 májusa és júliusa között európai parlamenti képviselő, 2011 óta az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlésének képviselője, valamint többek között a Közgyűlés esélyegyenlőségi bizottságának és kisebbségi jogi albizottságának tagja.

⁴⁹ Constitutional Court of the Republic of Latvia: Judgement of 11 June 2020, Case No. 2019-12-01 [online]. Letöltés helye: https://www.satv.tiesa.gov.lv/wp-content/uploads/2019/07/2019-12-01_Judgement.pdf, letöltés ideje: 2022.08.25.

⁵⁰ Lett Köztársaság Alkotmánybírósága: Határozat kérdéseknek előzetes döntéshozatal céljából az Európai Unió Bírósága elé történő terjesztéséről a 2020–33–01. sz. ügyben, 2020. július 14. C-391/20. sz. ügy [online]. Letöltés helye: <https://curia.europa.eu>, letöltés ideje: 2022.08.25.

biztosított letelepedés szabadságával.⁵¹ A lett AB elvi élel szögezte le, hogy az oktatáshoz való jog a felsőoktatás szintjén nem gyakorolható az oktatók és hallgatók akadémiai szabadsága és az oktatási intézmények autonómiája nélkül.⁵² Jelen esetben a jogalkotó nem vizsgálta megfelelően, hogy rendelkezésre állnak-e a felsőoktatási intézmények autonómiáját kevésbé korlátozó alternatív eszközök, ráadásul olyan szűk határidőket állapított meg, amelyek a már beiratkozott hallgatókat rendkívül hátrányosan érintik.⁵³

A fentiekre tekintettel az alkotmánybíróság 2021. május 1-i hatálylyal megsemmisítette a felsőoktatási törvény 56. cikkének (3) bekezdését és átmeneti rendelkezéseinek 49. pontját.⁵⁴ Az AB döntése utáni jogszabálysöveg ugyanakkor a korábbival érdemben gyakorlatilag megegyezik, csupán a határidőket tolja ki valamivel.⁵⁵ Továbbá némiképp feleslegesnek tűnik, hogy az alkotmánybíróság előzetes döntést kért az uniós bíróságtól, hiszen az ügyet érdemben eldöntötte, a feltett kérdések pedig a törvény ugyanazon rendelkezéseit érintik, csak éppen egy másik alkotmányos alapjog – egyben uniós szabadság – szempontjából. Mindenesetre a kisebbségi jogok iránt érdeklődők számára közel sem közömbös megismerni az EUB álláspontját a kérdésben. Jelen kézirat 2022. 08. 25-i lezárásáig még nem született ítélet, rendelkezésre áll azonban a döntést előkészítő főtanácsnoki indítvány, melyet a következő fejezetben fogok ismertetni.

⁵¹ Constitutional Court of the Republic of Latvia: Judgement of 11 June 2020, *i.m.* 21-23. pont.

⁵² *Uo.* 25.1. pont.

⁵³ *Uo.* 29., 35. pont.

⁵⁴ *Uo.* 36. pont.

⁵⁵ Law on Higher Education Institutions [of Latvia], 11 February 1995, *Latvijas Vēstnesis*, 179, 56. cikk és Átmeneti Rendelkezések, 49. pont [online]. Letöltés helye: <https://likumi.lv/ta/en/id/37967-law-on-institutions-of-higher-education>, letöltés ideje: 2022.08.25.

4 A lett oktatási reform megítélése az Európai Unió Bírósága előtt, a főtanácsnoki indítvány tükrében

A lett alkotmánybíróság indítványa lényegében arra a kérdésre keresi a választ, hogy összeegyeztethető-e az uniós joggal az olyan nemzeti szabályozás, amely – néhány kivételtől eltekintve – előírja a felsőoktatási intézmények számára, hogy csak a hivatalos nemzeti nyelven kínáljanak képzéseket. A főtanácsnok szerint a kérdés megválaszolása arra mutat jó példát, hogyan lehet összeegyeztetni az uniós jog két, első látásra talán ellentétesnek tűnő, de valójában egyidejűleg követendő célját: az európai polgárok közötti szorosabb egység megteremtését és a sokszínű nyelvi-kulturális örökségük megőrzését.⁵⁶

Az indítvány befogadhatósága kapcsán az Európai Bizottság is kifogásolta, hogy a lett AB már megállapította, hogy a szóban forgó nemzeti rendelkezések ellentétesek a nemzeti alkotmánnyal, ráadásul azóta a jogalkotó módosította is e rendelkezéseket, tehát az előterjesztett kérdésekre adott válaszok nem relevánsak az alapeljárás tárgyát képező jogvita megoldása szempontjából.⁵⁷ A főtanácsnok emlékeztetett arra, hogy kizárólag az eljáró nemzeti bíróság feladata annak eldöntése, hogy az ítélet meghozatalához szüksége van-e az előzetes döntéshozatalra, ennél fogva a nemzeti bíróságok által előterjesztett kérdések releváns voltát vélelmezni kell. Az EUB csak akkor tagadhatja meg a határozathozatalt, ha a kért értelmezés nyilvánvalóan semmilyen összefüggésben nincs az alapüggyel, ha a probléma hipotetikus jellegű, vagy ha nem állnak a Bíróság rendelkezésére a kérdés megválaszolásához szükséges ténybeli és jogi elemek.⁵⁸ Jelen esetben viszont szó sincs erről – így a főtanácsnok –, hiszen könnyen előfordulhat, hogy az EUB az uniós jog tükrében a vitatott rendelkezések és a nemzeti alkotmány összeegyeztethetlenségének olyan szempontjait tárja fel, amelyek túlmutatnak az első ügyben azonosított problémákon és esetleg további beavatkozásra készítetik a jogalkotót. Itt azt is

⁵⁶ Emiliou főtanácsnok Boriss Cilevičs és társai ügyre vonatkozó indítványa, *i.m.* 1–5. pont.

⁵⁷ *Uo.* 23–25. pont.

⁵⁸ *Uo.* 27. pont.

megjegyzí a f3tanácsnok, hogy a 2021. május 1-én hatályba lépett törvénnyel a jogalkotó csak „a vitatott rendelkezések módosítására, nem pedig teljes hatályon kívül helyezésére mutatott szándékot”.⁵⁹ Ez a felvetés azt mutatja, hogy a f3tanácsnok elképzelhetőnek tart egy olyan szcenárióát, ahol az EUB egyértelműen kimondja a magán fels3oktatási intézmények oktatási nyelvére vonatkozó, korlátozó állami szabályozások uniós joggal való kollízióját. Még ebben az esetben is, az ismert identitáspolitikai kontextusban igencsak kétséges, hogy Lettország egy az egyben eltörölje a kifogásolt szabályozást.

Meggy3z3obbnek t3nik a f3tanácsnok azon érve, miszerint az alkotmányellenesnek nyilvánított rendelkezések 2021. május 1-ig még hatályban voltak, ezért nem zárható ki, hogy a második ügyben hozott határozatot követ3en az érintett vállalkozások és magánszemélyek további bírósági eljárást, például kártérítési pert indítsanak⁶⁰ (logikusan az EUB el3tt).

Az indítvány elfogadhatósága mellett leginkább az szól, hogy a lett AB nem egy konkrét jogvita eldöntéséhez kért segítséget, hanem absztrakt normakontroll során, ami fontos szerepet játszik a közérdek védelmében.⁶¹ Ezzel együtt is úgy látom, az EUB könnyen kibújhat az érdemi válaszadás alól. A lett AB ugyan utalt arra, hogy az alapeljárás a fels3fokú oktatási szolgáltatások piacához való hozzáféréssel kapcsolatos, és az EUB még nem foglalkozott a vállalkozási tevékenységnek a fels3fokú oktatás területén történ3 gyakorlásával,⁶² de a hivatalos nyelv mint a nemzeti identitás megnyilvánulásának védelme érdekében hozott tagállami intézkedések igazolhatóságának és arányosságának szempontjait már alaposan körbejárta,⁶³ továbbá, amint azt a f3tanácsnok is elismerte, „kialakult ítélkezési gyakorlata van a nemzeti vagy kisebbségi nyelvek használatának el3mozdítása céljából el-

⁵⁹ Uo. 32. pont.

⁶⁰ Uo. 33. pont.

⁶¹ Uo. 35. pont.

⁶² Lett Köztársaság Alkotmánybírósága: Határozat kérdéseknek el3zetes döntéshozatal céljából az Európai Unió Bírósága elé történ3 terjesztésér3l, *i. m.* 9.1. pont.

⁶³ Példának okáért a már hivatkozott Groener, Runevi3-Vardyn és Vardyn, illetve Las ügyekben.

fogadott nemzeti intézkedések, valamint a kulturális és/vagy oktatási szolgáltatások nyújtására vonatkozó nemzeti szabályok uniós joggal való összeegyeztethetőségének értékelése vonatkozásában”.⁶⁴

Mindenesetre feltételezzük, hogy az EUB befogadja az indítványt. Az első kérdés a vonatkozó jogi keret tisztázása, először is annak megválaszolása, hogy a felsőfokú képzések nyújtása gazdasági tevékenységnek minősül-e, és ekként a szolgáltatások szabad mozgására vonatkozó uniós jog hatálya alá tartozik-e. A főtanácsnok szerint egyértelműen igen, hiszen a Bíróság az oktatási tevékenységet illetően kimondta, hogy szolgáltatásnak minősülnek az olyan oktatási intézmények által nyújtott kurzusok, amelyeket alapvetően magánforrásokból finanszíroznak, így az e tevékenységet szabályozó nemzeti jogszabályoknak meg kell felelniük a belső piacra vonatkozó szabályoknak.⁶⁵

E szabályok közül a főtanácsnok szerint elegendő, ha a Bíróság az Európai Unió Működéséről szóló Szerződésnek a letelepedés szabadságát tartalmazó 49. cikkére korlátozza vizsgálódásait, mert a szóban forgó nemzeti intézkedés – figyelembe véve annak objektív célját és hatásait – elsődlegesen ehhez kapcsolódik. Bár az 56. cikk (szolgáltatásnyújtás szabadsága) is releváns lehetne, a főtanácsnok szerint a felsőfokú képzést nyújtó intézmények túlnyomó többsége a székhelye szerinti országban végzi e tevékenységét, és a határokon átnyúló szolgáltatások viszonylag kis részét képezik a gazdasági tevékenységüknek.⁶⁶ Az online oktatás egyre növekvő ütemű terjedésének fényében ez a megállapítás meglehetősen naivnak tűnik, és nem veszi figyelembe azt sem, hogy a lett szabályozás nemcsak a felsőoktatási intézményeket, hanem az általuk nyújtott oktatási szolgáltatások igénybevevőit, a hallgatókat is érinti, tehát közvetlen hatással bír az uniós polgárokra a felsőoktatási képzéseken való részvétel céljából történő szabad mozgásának

⁶⁴ Emiliou főtanácsnok Boriss Cilevičs és társai ügyre vonatkozó indítványa, *i.m.* 44. pont.

⁶⁵ *Uo.* 45. pont. Ezt a Bíróság a CEU bezárását követően Magyarország ellen indított kötelezettségszegési eljárásban is megerősítette (és megállapította a kötelezettségszegés tényét): Bizottság kontra Magyarország (Felsőoktatás) ügy, *Európai Unió Bírósága*, 2020. október 6-i ítélet, C-66/18, ECLI:EU:C:2020:792.

⁶⁶ Emiliou főtanácsnok Boriss Cilevičs és társai ügyre vonatkozó indítványa, *i.m.* 57-60. pont.

jogára.⁶⁷ A szabad mozgás joga a munkavállalás oldaláról is sérülhet, mivel a lettül nem tudó, uniós polgársággal rendelkező egyetemi oktatók kiszorulnak a munkaerőpiacról.⁶⁸ A jogászai kukacoskodást félretéve azonban alapvetően igaza van Emiliounak abban, hogy az érintett szabadságokat szabályozó rezsimek hasonlósága miatt nem valószínű, hogy az ügy eldöntését érdemben befolyásolná, hogy melyik alapján értékeli a Bíróság a vitatott nemzeti rendelkezéseket.⁶⁹

Ami mármost az ügy érdemét illeti, az egyértelmű, hogy a lett szabályozás korlátozza az uniós letelepedési szabadságot, hiszen ha a képzéseket szinte kizárólag lett nyelven kell tartani, számos külföldi felsőoktatási intézmény nem lesz képes az adminisztratív és oktatói személyzetének jó részét Lettországra alkalmazni. Azaz a szabályozás megnehezíti a külföldi vállalkozások számára, hogy a székhelyüket áthelyezzék Lettországra, vagy ott fióktelepet nyissanak.⁷⁰ A kérdés az, hogy e korlátozás igazolható-e. Az EUB állandó gyakorlata (tulajdonképpen az emberi jogok korlátozásának számos nemzeti és nemzetközi fórumon bevett tesztje) értelmében ehhez az szükséges, hogy a korlátozásnak közérdeken alapuló kényszerítő indoka legyen, alkalmas legyen az elérni kívánt cél megvalósítására és tartsa tiszteletben az arányosság elvét, azaz ne lépje túl a cél eléréséhez szükséges mértéket.⁷¹

A konkrét ügyben való igazolhatóság vizsgálata előtt a főtanácsnok kissé zavaros fejtegetésbe bocsátkozik az Európai Unióról szóló Szerződés 4. cikkének (2) bekezdésében foglalt identitás-klauszula jellegéről és hatályáról. E rendelkezés értelmében az Unió tiszteletben tartja a tagállamok nemzeti identitását, amely elválaszthatatlan része azok alapvető politikai és alkotmányos berendezkedésének. Igaz, hogy az EUB

⁶⁷ Ráadásul e szempontokra a főtanácsnok maga is rámutat. *Uo.* 61–62. pont.

⁶⁸ A főtanácsnoki indítvány ugyan megemlíti, hogy a lett szabályozás a felsőoktatási ágazatban foglalkoztatott külföldi állampolgárokat érintő, nyelven alapuló hátrányos megkülönböztetést valósít meg, de a gondolatot nem viszi tovább. *Uo.* 110. pont.

⁶⁹ *Uo.* 65. pont. Az Európai Unió Alapjogi Chartájának a vállalkozás szabadságát biztosító 16. cikkének külön vizsgálatát ugyancsak szükségtelennek tartja a főtanácsnok: *uo.* 67–71. pont.

⁷⁰ *Uo.* 74–76. pont.

⁷¹ *Uo.* 77. pont.

mindezidáig nem fejtette ki a nemzeti identitás fogalmát⁷² (merthogy nem is biztos, hogy ez a feladata volna), de azt több ízben kimondta, hogy az magában foglalhatja egy tagállam hivatalos nyelvét/nyelveit is.⁷³ Ugyanakkor az EU tiszteletben tartási kötelezettsége „nem jogosíthatja fel a tagállamot arra, hogy kénye-kedve szerint figyelmen kívül hagyja az uniós jogot”, és a nemzeti identitás tagállamok által hivatkozott alapvető elemeinek összeegyeztethetőnek kell lenniük az Európai Unió alapvető értékeivel és céljaival.⁷⁴

Végső soron tehát visszajutunk a hagyományos korlátozhatósági teszthez. A lett alkotmánybírósághoz hasonlóan a főtanácsnoknak sincs kétsége afelől, hogy a szóban forgó rendelkezés egy tagállam hivatalos nyelvének védelmét és előmozdítását szolgálja, és hogy alkalmasnak tűnik e legitim cél elérésére. Más kérdés, hogy az intézkedés alkalmas-e a kitűzött cél kellően következetes és szisztematikus módon való megvalósítására. Ennek cáfolatára felhozható, hogy a kötelező lett nyelvű oktatás alól két magán felsőoktatási intézmény mentességet élvez: a rigai közgazdaságtudományi és jogtudományi főiskolák (ez a diszkrimináció lehetőségét is felveti, amit a főtanácsnok nem említ), továbbá szigorúbb szabályok vonatkoznak a felsőoktatásra, mint az alap- és középfokú oktatásra.⁷⁵ Ennek megítélése kapcsán azonban a főtanácsnok bizonytalan, ezért gyorsan tovább lép az arányosság vizsgálatára. A vitatott rendelkezések a gyakorlatban a felsőoktatás egy nyelvűséget kényszerítik ki, ami a főtanácsnok szemében

⁷² Egzakt, átfogó definíciót legalábbis nem adott, de egyes elemeit már kibontotta. Lásd: Orbán Endre: *Alkotmányos identitás az Európai Unióban*. Budapest, Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, 2020, 112–173. Köszönöm az észrevételt Chronowski Nórának.

⁷³ Emiliou főtanácsnok Boriss Cilevičs és társai ügyre vonatkozó indítványa, *i.m.* 79. 82. pont. Vö. Láncoș Petra Lea: Linguistic Diversity Meets the Free Movement of Workers: The Las Case. In: *Hungarian Yearbook of International Law and European Law* 3(1). 2015, 527–528.

⁷⁴ Emiliou főtanácsnok Boriss Cilevičs és társai ügyre vonatkozó indítványa, *i.m.* 86–87. pont. Vö. Drinóczi Tímea – Faraguna, Pietro: Constitutional Identity in and on EU Terms. In: *Verfassungsblog*, 21 February 2022 [online]. Letöltés helye: <https://verfassungsblog.de/constitutional-identity-in-and-on-eu-terms>, letöltés ideje: 2022.08.25.

⁷⁵ Emiliou főtanácsnok Boriss Cilevičs és társai ügyre vonatkozó indítványa, *i.m.* 95. 98–99. pont.

radikális megoldásnak tűnik, és a többnyelvűségi kutatások fényében nem is biztos, hogy szükséges:

„[A] vitatott intézkedés láthatóan azon az előfeltevésen alapul, hogy az állam hivatalos nyelve használatának előmozdítása érdekében a felsőoktatásban más nyelvek használatát elkerülhetetlenül 'fel kell áldozni'...[A] modern kutatások általában egyetérteni látszanak abban, hogy [...]a két- (vagy több-)nyelvű emberek általában könnyebben tanulnak további nyelveket. Ez azt sugallja, hogy egy adott nyelv védelmére és támogatására irányuló intézkedésnek nem kell más nyelvek rovására történnie.”⁷⁶

Továbbá, ha a nemzeti nyelv védelmét szembeállítjuk a szabályozás által érintett szereplőket ért hátrányokkal, akkor nem biztos, hogy a mérleg nyelve az előbbi javára fog elbillenni.⁷⁷ A főtanácsnok egy sor, az EU Alapjogi Chartájában biztosított jogot sorol fel, amelyet a lett szabályozás súlyosan korlátoz: a szolgáltatók és szolgáltatást igénybevevők gazdasági szabadságjogai, a tanárok tudományos szabadsága, a magánszemélyek és társaságok oktatási intézmények alapításához való joga, a diákok oktatáshoz való joga (hogy maguk válasszák meg a saját „pedagógiai meggyőződésüknek” megfelelő oktatást).⁷⁸ Ezen alapjogok tekintetében persze ugyanúgy el kellene végezni a korlátozás igazolhatóságára vonatkozó tesztet, amit a főtanácsnok egyrészt nem tesz meg, másrészt ellentmondani látszik saját magának, hiszen az indítvány elején éppen azt fejtegette hosszadalmasan, hogy bőven elég, ha a Bíróság a letelepedés szabadságával foglalkozik. Pont erre vonatkozóan azonban az indítvány semmilyen vizsgálatot nem tartalmaz.

Ugyanakkor figyelemre méltó módon a főtanácsnok rámutat egy olyan szempontra, ami a tagállamok nyelvi rezsimjével foglalkozó uniós bírósági ítéletekből mindezidáig fájó módon kimaradt: a kisebbségi

⁷⁶ Uo. 102–103. pont.

⁷⁷ Uo. 106. pont.

⁷⁸ Uo. 108–109. pont.

nyelvek védemére. A kisebbségi nyelvek az uniós jogban elismert értéket képviselnek, amelyek ugyanúgy beletartoznak a nyelvi sokféleség fogalmába, mint a tagállamok hivatalos nyelvei. A vitatott szabályozás gyakorlatilag lehetetlenné teszi a magán felsőoktatási intézmények számára, hogy kisebbségi nyelveken tartsanak képzéseket, így jelentősen érinti a kisebbségek nyelvi jogait – különösen az orosz kisebbségét, hiszen az orosz nem hivatalos nyelve az Európai Uniónak, így nem vonatkozik rá a felsőoktatási intézményekről szóló törvény 56. cikkének (3) bekezdésében foglalt kivétel.⁷⁹ Úgy tűnik, a főtanácsnok maga is megijedt megállapításainak horderejétől, legalábbis elfelejtette levonni az azokból logikusan adódó következtetést, mert végül ezt a választ javasolta a Bíróságnak:

„az olyan nemzeti szabályozás, amely az állam hivatalos nyelvének fejlesztése és támogatása érdekében – bizonyos kivételektől eltekintve – előírja, hogy az alapvetően magánforrásokból finanszírozott felsőoktatási intézmények csak ezen a nyelven kínáljanak képzést, összeegyeztethető az uniós joggal, feltéve, hogy az megfelelő és szükséges a kitűzött cél eléréséhez, és méltányos egyensúlyt teremt az érintett érdekek között”.⁸⁰

Óriási előrelépés lenne a kisebbségek európai uniós védelme terén, ha az EUB magáévá tenné a főtanácsnok felvetését, és a nyelvi-kisebbségi kérdést alapjogi szempontból közelítené meg. Egyetértek továbbá Tóth Norbert észrevételével, aki azért tartotta aggályosnak a litván névjogi szabályozással kapcsolatos EUB-i ítéletet,⁸¹ mert az „a tagállami nemzeti identitás elvének biztosított elsőbbséget nem is annyira a szabad mozgáshoz és tartózkodáshoz való joggal, hanem a kisebbségekhez tartozó személyek jogaival szemben. Ez utóbbi ugyanis – szemben a tagállami nemzeti identitással – az Európai Unió egyik

⁷⁹ Uo. 111-113. pont.

⁸⁰ Uo. 115. pont.

⁸¹ Runevič-Vardyn és Wardyn ügy, *i.m.*

alapértékének minősül”.⁸² Roppant szerencsés lenne tehát, ha a Bíróság a letelepedés (szolgáltatásnyújtás, mozgás, vállalkozás) szabadságát korlátozó szabályozást nem csak Lettország nemzeti identitása (mint a korlátozást legitimáló tényező), hanem a kisebbségi jogok (mint a korlátozás ellenében ható tényező) fényében is vizsgálná. Erre korábbi joggyakorlata is kötelezné a Bíróságot, amelynek értelmében a nemzeti identitás tagállamok által hivatkozott alapvető elemeinek összeegyeztethetőnek kell lenniük az Európai Unióról szóló Szerződés 2. cikkében foglalt értékekkel,⁸³ és így a kisebbségekhez tartozó személyek jogaival is. Azonban a tagállami nyelvpolitikákkal kapcsolatos esetjog ismeretében egy ilyen irányú megközelítésre minimális esélyt látok.

5 Záró következtetések

Lettország felsőoktatási nyelvi reformja szervesen illeszkedik a függetlenség kivívása óta képviselt nyelvpolitikához, amely az államnyelv pozíciójának erősítését és ismeretének terjesztését célozza. Az ismert történelmi tényezők fényében ez teljesen érhető. Egyedülállónak sem tekinthető a lett szabályozás, hiszen például Litvániában és Ukrajnában is hasonló folyamatoknak vagyunk szemtanúi. Mindazonáltal nem tekinthetünk el attól, hogy az államnyelv kizárólagos használatát előíró rendelkezések rendkívül hátrányosan érintik a nemzeti kisebbségeket, kiváltképp, ha a kisebbségi nyelv fennmaradása szempontjából alapvető fontosságú oktatás területéről van szó. Nem véletlen,

⁸² Tóth Norbert: A nemesi címek és az uniós polgárság összefüggései, különös tekintettel az Európai Unió Bíróságának a Wolffersdorff-ügyben hozott ítéletére. In: *Jogtudományi Közlöny* 72(1), 2017, 24.

⁸³ Orbán Endre szerint ez következik a Kadi ügyben hozott ítéletből (Kadi and Al Barakat International Foundation kontra Tanács és Bizottság. *Európai Unió Bírósága*, 2008. szeptember 3-i ítélet, C-402/05P, ECLI:EU:C:2008:461), valamint az alapjogsérellemmel kapcsolatos ügyekből: „az EUSZ 2. cikkében szereplő emberi jogokkal szemben nem lehet hivatkozni az EUSZ 4. cikk (2) bekezdésében foglalt identitáselemekre [...] e megjegyzés kiterjeszhető az EUSZ 2. cikkében foglalt összes elemre”. Orbán 2020, *i.m.* 105, 171. Ezt támasztja alá legfrissebben az uniós jogállamisági vitával kapcsolatos magyar vonatkozású ítélet is: Magyarország kontra Parlament és Tanács. *Európai Unió Bírósága*, 2022. február 16-i ítélet, C-156/21, ECLI:EU:C:2022:97, 232–234. pont.

hogy a különféle nemzetközi testületek a két, egyaránt fontos érdek közötti megfelelő egyensúly szükségességét szajkózzák, sajnos, többnyire pusztába kiáltott szóként. A kisebbségi nyelvi jogok biztosítása pedig nem csak holmi óhajlás a jogvédők részéről – erre szorítják Lettországot nemzetközi szerződésekben vállalt kötelezettségei is.

Érdekesnek tartottam az uniós jog kontextusában is megvizsgálni a felsőoktatási intézményekre vonatkozó törvény módosítását, ha már erre vonatkozó eljárás indult az Európai Unió Bírósága előtt. A főtanácsnoki indítványt – felületessége ellenére – pozitívnak értékelem amiatt, hogy a vizsgálódás szempontjai közé emeli a kisebbségi nyelvek védelmét és a kisebbségi nyelvi jogokat, noha maga az uniós jog nem biztosít alanyi jogot a kisebbségi nyelvek használatára. Félő, hogy a Bíróság nem mutat majd ilyen progresszív attitűdöt (már ha egyáltalán befogadja az előzetes döntéshozatali indítványt), és hagyományos gyakorlatához híven a belső piaci szabadságok és a hátrányos megkülönböztetés tilalma fényében fogja meghozni döntését. A legkényelmesebb megoldás számára az volna, ha a főtanácsnok által megfogalmazott választ adná, azaz visszautalná a lett alkotmánybíróságnak a feladatot: ítélje meg maga, arányosnak tekinthető-e a vitatott szabályozással előidézett korlátozás mértéke a nemzeti identitás védelmével mint legitim céllal. Látok azonban némi esélyt arra, hogy mégis érdemi választ ad – ahogy például a Groener, Angonese vagy Las ügyekben tette (igaz, ezek közül csak az első kapcsolódott az oktatáshoz). Az érdemi válasz pedig józan belátás szerint csak az lehet, hogy a szóban forgó szabályozáshoz hasonló nemzeti szabályozás aránytalan az elérni kívánt célhoz, tehát az államnyelv előmozdításához képest.⁸⁴

⁸⁴ A Bíróság – a korábbi tendenciáknak megfelelően, a kisebbségvédelmi szempont teljes negligálásával – végül úgy találta: „az EUMSZ 49. cikket úgy kell értelmezni, hogy azzal nem ellentétes az olyan tagállami szabályozás, amely főszabály szerint kötelezi a felsőoktatási intézményeket arra, hogy kizárólag az adott tagállam hivatalos nyelvén nyújtsanak képzéseket, feltéve hogy e szabályozás az adott tagállam nemzeti identitásának védelmével kapcsolatos okokból indokolt, azaz jogszerű célkitűzés védelme érdekében szükséges, és azzal arányos” (87. bek.). Jelen esetben az EUB kielégítőnek találta azt, hogy „az európai vagy nemzetközi együttműködés keretében nyújtott képzések, valamint a kultúrával és a lettől eltérő nyelvekkel kapcsolatos képzések esetében” engedélyezett az államnyelvtől eltérő nyelvek használata (86. bek.).

Irodalomjegyzék

- Advisory Committee on the Framework Convention for the Protection of National Minorities: Fourth Opinion on Lithuania, 30 May 2018, ACFC/OP/IV(2018)004.
- Advisory Committee on the Framework Convention for the Protection of National Minorities: Fifth Opinion on Estonia, 3 February 2022, ACFC/OP/V(2021)5.
- Advisory Committee on the Framework Convention for the Protection of National Minorities: Opinion on Latvia, 9 October 2008, ACFC/OP/I(2008)002.
- Advisory Committee on the Framework Convention for the Protection of National Minorities: Third Opinion on Latvia, 23 February 2018, ACFC/OP/III(2018)001REV.
- Ambrus Mónika: Lettország – állampolgárnak lenni vagy nem (állampolgárnak) lenni? In: *Küllügyi Szemle* 3(3-4). 2004, 31-41.
- Angonese v. Cassa di Risparmio di Bolzano SpA ügy. *Európai Unió Bírósága*, 2000. június 6-i ítélet, C-281/98, ECLI:EU:C:2000:296.
- Arday Lajos: Kisebbségek, kisebbségpolitikák Kelet-Közép Európában. In: *International Relations Quarterly* 1(2). 2010, 1-5.
- Bartóky-Gönczy Balázs: Államnyelvek Európában. In: *Kisebbségkutatás* 19(4). 2010, 602-620.
- Bizottság kontra Magyarország (Felsőoktatás) ügy, *Európai Unió Bírósága*, 2020. október 6-i ítélet, C-66/18, ECLI:EU:C:2020:792.
- Bobek főtanácsnok UH kontra An tAire Talmhaíochta, Bia agus Mara és társai ügyre vonatkozó indítványa. *Európai Unió Bírósága*, C-64/20, 2021. január 14., ECLI:EU:C:2021:14.
- Central Statistical Bureau of Latvia: *Latvia. Statistics in Brief 2022*. Riga, 2022 [online]. Letöltés helye: <https://stat.gov.lv/en/statistics-themes/economy/national-accounts/publications-and-infographics/10929-latvia-statistics>, letöltés ideje: 2022.08.25
- Constitution of the Republic of Latvia [online]. Letöltés helye: <https://likumi.lv/ta/en/en/id/57980>, letöltés ideje: 2022.08.24.
- Constitutional Court of the Republic of Latvia: Judgment of 23 April 2019, Case No. 2018-12-01 [online]. Letöltés helye: <https://www.satv.tiesa.gov.lv/en/cases/>, letöltés ideje: 2022.08.25.
- Constitutional Court of the Republic of Latvia: Judgment of 13 November 2019, Case No. 2018-22-01 [online]. Letöltés helye: <https://www.satv.tiesa.gov.lv/en/cases/>, letöltés ideje: 2022.08.25.

- Constitutional Court of the Republic of Latvia: Judgement of 11 June 2020, Case No. 2019-12-01 [online]. Letöltés helye: https://www.satv.tiesa.gov.lv/wp-content/uploads/2019/07/2019-12-01_Judgement.pdf, letöltés ideje: 2022.08.25.
- Constitutional Court of the Republic of Latvia: Judgment of 19 June 2020, Case No. 2019-20-03 [online]. Letöltés helye: <https://www.satv.tiesa.gov.lv/en/cases/>, letöltés ideje: 2022.08.25.
- Controversial changes prohibiting education in Russian language approved in Latvia. *Baltic News Network*, 4 July 2018 [online]. Letöltés helye: <https://bnn-news.com/controversial-changes-prohibiting-education-in-russian-language-approved-in-latvia-187342>, letöltés ideje: 2022.08.25.
- Council of Europe: Chart of signatures and ratifications of Treaty 157 [online]. Letöltés helye: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=signatures-by-treaty&treatynum=157>, letöltés ideje: 2022.08.24.
- Council of Europe: Country-specific monitoring of the implementation of the Framework Convention for the Protection of National Minorities [online]. Letöltés helye: <https://www.coe.int/en/web/minorities/country-specific-monitoring>, letöltés ideje: 2022.08.24.
- Csernicskó István: A nyelvi és politikai szuverenitás összefüggéseiről – szláv nyelvek példája alapján. In: Nagy Noémi (szerk.): *Nemzetiségi-nyelvi szuverenitás a hosszú 19. században*. Budapest: Gondolat Kiadó. 2020, 41-65.
- Csernicskó István: Nyelvi (emberi) jogok, jogsértések és biztonságpolitika összefüggései Oroszország Ukrajna elleni háborúja tükrében. In: *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 24(2). 2022, 3-30.
- Drinóczi Tímea – Faraguna, Pietro: Constitutional Identity in and on EU Terms. In: *Verfassungsblog*, 21 February 2022 [online]. Letöltés helye: <https://verfassungsblog.de/constitutional-identity-in-and-on-eu-terms>, letöltés ideje: 2022.08.25.
- Education Law [of Latvia], 29 October 1998, *Latvijas Vēstnesis*, 343/344 [online]. Letöltés helye: <https://likumi.lv/ta/en/en/id/50759-education-law>, letöltés ideje: 2022.08.25.
- Emiliou főtanácsnok Boriss Cilevičs és társai ügyre vonatkozó indítványa. *Európai Unió Bírósága*, C-391/20, 2022. március 8., ECLI:EU:C:2022:166.
- Estonia's Fifth Report on the Implementation of the Council of Europe Framework Convention for the Protection of National Minorities, 1 November 2019, ACFC/SR/V(2019)014.
- Greskovits Béla – Dorothee Bohle: A transznacionális kapitalizmus változatai Kelet-Közép Európában. In: *Politikatudományi Szemle* 16(2). 2007, 7-32.

- Groener v. Minister for Education and the City of Dublin Vocational Educational Committee ügy. *Európai Unió Bírósága*, 1989. november 28-i ítélet, C-379/87, ECLI:EU:C:1989:599.
- Hajnal Béla: A balti országok átalakulása a rendszerváltozás első szakaszában – miért Észtország a legsikeresebb? In: *Competitio* 4(1). 2005, 133-144.
- Kokott főtanácsnok Olaszország kontra Bizottság ügyre vonatkozó indítványa. *Európai Unió Bírósága*, C-566/10 P, ECLI:EU:C:2012:368.
- Kószegi Margit – Berki Márton – Barta Géza: A liminalitás terei és idői az európai posztszovjet térben az orosz és szovjet expanzíós törekvések tükrében. In: *Tér és Társadalom* 32(4). 2018, 31-53.
- Kuharec alias Kuhareca c. Lettonie, *Cour européenne des Droits de l'Homme*, requête no. 71557/01, décision sur la recevabilité, 7 décembre 2004.
- Lagzi Gábor: *Kisebbségi kérdés, nemzeti kisebbségek Észtországban, Lettországban és Litvániában a rendszerváltást követő időszakban*. Budapest: Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány, 2008.
- Lagzi Gábor: A litvániai lengyel kisebbség az 1989-et követő időszakban. In: *Pro Minoritate* 15(2). 2010, 162-182.
- Láncos Petra Lea: A nyelvi diszkrimináció tilalma az Európai Bíróság és a Törvényszék joggyakorlatában. In: *Jogelméleti Szemle* (3). 2012, 30–52.
- Láncos Petra Lea: Linguistic Diversity Meets the Free Movement of Workers: The Las Case. In: *Hungarian Yearbook of International Law and European Law* 3(1). 2015, 523-530.
- Las kontra PSA Antwerp NV ügy. *Európai Unió Bírósága*, 2013. április 16-i ítélet, C-202/11, ECLI:EU:C:2013:239.
- Fourth Report on the Implementation of the Framework Convention for the Protection of National Minorities by the Republic of Latvia, 27 October 2021, ACFC/SR/IV(2021)002.
- Latvia's school language reform irks Russian minority. *EURACTIV*, 25 June 2018 [online]. Letöltés helye: <https://www.euractiv.com/section/languages-culture/news/in-latvia-school-language-reform-irks-russian-minority/>, letöltés ideje: 2022.08.25.
- Latvijas Republikas Likums Par grozījumiem un papildinājumiem Latvijas Padomju Sociālistiskās Republikas Valodu likumā, 1992. március 31. [online]. Letöltés helye: <http://www.vvk.lv/index.php?sadala=135&id=165>, letöltés ideje: 2022.08.24.
- Law on Higher Education Institutions [of Latvia], 11 February 1995, Latvijas Vēstnesis, 179 [online]. Letöltés helye: <https://likumi.lv/ta/en/id/37967-law-on-institutions-of-higher-education>, letöltés ideje: 2022.08.25.

- Lett Köztársaság Alkotmánybírósága: Határozat kérdéseknek előzetes döntéshozatal céljából az Európai Unió Bírósága elé történő terjesztéséről a 2020–33–01. sz. ügyben, 2020. július 14. C-391/20. sz. ügy [online]. Letöltés helye: <https://curia.europa.eu>, letöltés ideje: 2022.08.25.
- Magyarország kontra Parlament és Tanács. *Európai Unió Bírósága*, 2022. február 16-i ítélet, C-156/21, ECLI:EU:C:2022:97.
- Mentzen v. Latvia, *European Court of Human Rights*, application no. 71074/01, decision on admissibility of 7 December 2004.
- Mező Júlia – Bagi Ágnes: Gyors felzárkózás megszakításokkal – a balti államok válságkezelése. In: Farkas Beáta – Voszka Éva – Mező Júlia (szerk.): *Válság és válságkezelés az Európai Unió kohéziós országaiban*. Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar, Műhelytanulmányok, 2012/1, 70-88.
- Ministry of Education and Science, Republic of Latvia: Discover the important facts regarding the transition to studying in the state language, 2018.01.24. [online]. Letöltés helye: <https://www.izm.gov.lv/en/article/discover-important-facts-regarding-transition-studying-state-language>, letöltés ideje: 2022.08.25.
- Ministry of Foreign Affairs, Republic of Latvia: The Venice Commission of the Council of Europe positively assesses the education reform, 2020.06.19. [online]. Letöltés helye: <https://www.mfa.gov.lv/en/article/venice-commission-council-europe-positively-assesses-education-reform>, letöltés ideje: 2022.08.25.
- Nagy Noémi: Language rights as a sine qua non of democracy – a comparative overview of the jurisprudence of the European Court of Human Rights and the Court of Justice of the European Union. In: *Central and Eastern European Legal Studies (2)*. 2018, 247-269.
- Nagy Noémi: „Nesze semmi, fogd meg jól” – A nemzeti kisebbségek nyelvi jogainak védelme az Emberi Jogok Európai Bizottságának és Bíróságának joggyakorlatában. In: *Pro Minoritate 30(3)*. 2020, 3-19.
- New Valmar BVBA kontra Global Pharmacies Partner Health Srl ügy. *Európai Unió Bírósága*, 2016. június 21-i ítélet, C-15/15, ECLI:EU:C:2016:464.
- Official Language Law [of Latvia], 21 December 1999, Latvijas Vēstnesis, 428/433 [online]. Letöltés helye: <https://likumi.lv/ta/en/en/id/14740-official-language-law>, letöltés ideje: 2022.08.24.
- Orbán Endre: *Alkotmányos identitás az Európai Unióban*. Budapest, Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet.
- OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights: 2017 Human Dimension Implementation Meeting, Consolidated Summary, 11-22 September 2017 [online]. Letöltés helye: <https://www.osce.org/odihr/365486?download=true>, letöltés ideje: 2022.08.24.

- Ölveczky Anna: A Lett Köztársaság állampolgársági politikája 1989-2009. In: *Pro Minoritate* 15(2). 2010, 137-161.
- President announces amendments for gradual transition to education in Latvian language. *Baltic News Network*, 3 April 2018 [online]. Letöltés helye: <https://bnn-news.com/president-announces-amendments-for-gradual-transition-to-education-in-latvian-language-182695>, letöltés ideje: 2022.08.25.
- Runevič-Vardyn és Wardyn v. Vilniaus miesto savivaldybės administracija és társai ügy. *Európai Unió Bírósága*, 2011. május 12-i ítélet, C-391/09, ECLI:EU:C:2011:291.
- Tóth Norbert: A nemesi címek és az uniós polgárság összefüggései, különös tekintettel az Európai Unió Bíróságának a Wolffersdorff-ügyben hozott ítéletére. In: *Jogtudományi Közlöny* 72(1), 2017, 16-24.
- UN: Letter of the Special Rapporteur on the right to education, the Special Rapporteur on the promotion and protection of the right to freedom of opinion and expression, and the Special Rapporteur on minority issues, 26 January 2018, OL LVA 1/2018 [online]. Letöltés helye: <https://spcommreports.ohchr.org/TMResultsBase/DownloadPublicCommunicationFile?gId=23588>, letöltés ideje: 2022.08.25.
- UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights: Concluding observations on the third periodic report of Estonia, 27 March 2019, E/C.12/EST/CO/3 [online]. Letöltés helye: <https://digitallibrary.un.org/record/3798153>, letöltés ideje: 2022.08.24
- UN Committee on the Elimination of Racial Discrimination: Concluding observations on the combined sixth to twelfth periodic reports of Latvia, 25 September 2018, CERD/C/LVA/CO/6-12, 16-17. pont [online]. Letöltés helye: <https://digitallibrary.un.org/record/1643753>, letöltés ideje: 2022.08.25.
- UN Human Rights Council: Report of the Working Group of the UPR on Estonia, 12 April 2016, A/HRC/32/7.
- UN Human Rights Council: Report of the Working Group of the UPR on Latvia, 14 April 2016, A/HRC/32/15.
- UN Human Rights Council: Report of the Working Group of the UPR on Lithuania, 27 December 2016, A/HRC/34/9.
- UN Human Rights Committee: Concluding observations on the fourth periodic report of Estonia, 18 April 2019, CCPR/C/EST/CO/4 [online]. Letöltés helye: <https://digitallibrary.un.org/record/3860342>, letöltés ideje: 2022.08.24.
- UN Human Rights Committee: Views adopted by the Committee under article 5 (4) of the Optional Protocol, concerning communication No. 3021/2017, 10 February 2022, CCPR/C/133/D/3021/2017 [online]. Letöltés helye: <https://digitallibrary.un.org/record/3965464>, letöltés ideje: 2022.08.24.
- UTECA v. Administración General del Estado ügy. *Európai Unió Bírósága*, 2009. március 5-i ítélet, C-222/07, ECLI:EU:C:2009:124.

Venice Commission: Opinion no. 237/2003 on the Draft Law on Amendments to the Law on National Minorities in Lithuania, 29 September 2003 [online]. Letöltés helye: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2003\)013-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2003)013-e), letöltés ideje: 2022.08.24.

Venice Commission: Opinion no. 975/2020 on the recent amendments to the Legislation on Education in Minority Languages, Latvia, 18 June 2020 [online]. Letöltés helye: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2020\)012-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2020)012-e), letöltés ideje: 2022.08.24.